

UDK 949.71 »19« :34
Izvorni znanstveni članak

Vrijednosni principi novoga pravnog poretka u narodnooslobodilačkoj borbi na području Hrvatske 1941—1945. godine

NADA KISIĆ-KOLANOVIĆ

Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, SRH, SFRJ

Vrijednosna svijest ili razrada programske ideje kojom se postavljaju ciljevi društvenog napretka i obnove neosporan su sastojak svake revolucije. Za povjesničara je analitička vrijednost toga elementa jednaka ostalima od kojih su dva zasigurno neizbježna: promjene u institucionalnoj strukturi državne zajednice te pokreti grupa i masa.¹ Narodnooslobodilačka borba i revolucija u Jugoslaviji svoju su suštinu izražavale i u samosvojnom sustavu vrednovanja koji je, kao povijesna tvorevina, sadržavao osnovni interes za promjenu i transformaciju političkog sistema kako bi se tom promjenom provela dublja reforma socijalnog bića društva. Ono što se ovdje želi posebno istaknuti, a to je i osnovni predmet našega istraživanja, može se sažeto izraziti ovom tvrdnjom: naša je revolucija izradila sustav političko-pravne ideologije, izvan kojega je nemoguće razumjeti cjelokupnu pravnu normativnost i pravnu praksu na oslobođenom prostoru. Sfera pravno-ideološke svijesti izvodi svoje elemente neposredno iz oslobodilačkog rata i revolucije, a po svome biću i funkciji ona daje opravdanje i smisao onom svijetu za koji se rat i revolucija vode. Vrijednosni principi novoga prava osvješćuju i zadaju elemente novoga društvenog života, a njihov se ideološki potencijal materijalizira u nizu izmijenjenih socijalnih situacija na oslobođenom području, od kojih ćemo ovdje naznačiti samo neke. Pravno vrednovanje na razini iskustva i na razini norme prije svega je pitanje »pravilnog političkog rukovođenja narodnooslobodilačkom borbom«. Zato je pravosuđe značajan čimbenik u izgradnji revolucionarne samosvijesti masa, pa je pravo u našoj revoluciji bilo više svjedočanstvo nečega drugog nego samoga sebe.

¹ O temi socijalističke revolucije na teoretsko-metodološkoj razini marksizma raspravljaju tekstovi objavljeni u časopisu *Marksizam u svetu* 7—8, Beograd 1978.

1. Pravne vrijednosti kao svjesna artikulacija interesa narodnooslobodilačkog pokreta

Pravne vrijednosti novoga pravnog poretka u NOB-u iskazuju se kao specifična sredstva u konstituiranju novih društvenih odnosa na oslobođenom prostoru. One su skup dominantnih vrijednosti koje govore o tome kako treba urediti društvene i pravne odnose,² ili preciznije rečeno, one su sustavni dio političkog programa NOP-a. Posredstvom pravnih vrijednosti dolazimo i do pitanja transformacije partijskog programa u objektivni izraz narodne volje. Ovdje je važno konstatirati da se u tom programu iskazuju tri bitna određenja: prvo, izgradnja narodnih odbora kao osnovnih revolucionarnih organa vlasti; drugo, izgradnja narodnooslobodilačke vojske kao oružane sile revolucije; i treće, izgradnja jugoslavenske federacije na osnovi suverene volje naroda. Najzad, ta određenja daju vrijednosnu matricu na planu izgradnje novoga prava i pravosudne funkcije narodne vlasti. U deklarativnom aktu ZAVNOH-a, Glavnog štaba narodnooslobodilačke vojske i Partizanskih odreda Hrvatske iz svibnja 1943. godine, uz istodobno očitovanje da je NOP općenarodni pokret koji se bori za oslobođenje ali i »zamjenu« kompromitiranih organa stare vlasti novim »narodnom voljom izabranim predstavništvima«, formulira se stav koji za našu temu ima središnje značenje. A to je tvrdnja da se NOP istodobno bori i za »socijalna i demokratska prava, te je prema tome daleko od svakog nasilja i nezakonitosti«. ³ Tu je riječ o početku konstituiranja društva u novi politički i pravni poredak te o spremnosti nove političke vlasti da posredstvom nove političko-pravne ideologije i normi uredi pravne odnose na oslobođenom prostoru. Prva pretpostavka za to izražena je u vrijednosnim principima koji glase: »Nitko ne može biti suđen bez odluke narodnooslobodilačkih odbora u stvarima za koje su oni nadležni« i »pravne odnose stvorene ranijim zakonima, ranijim odlukama sudova, ugovorom stranaka itd. ne treba preinačavati, ukoliko nisu u očitoj suprotnosti i štetni općim interesima narodnooslobodilačke borbe.« ⁴

Egzistenciju novih društvenih odnosa uspostavljenih na oslobođenom prostoru Hrvatske prinudno štite legitimni organi narodne vlasti. Pravosuđe kao jedinstveni dio te vlasti ostvaruje tu zaštitu sredstvima normativne prirode. U ZAVNOH-ovim *Uputama za rad i organizaciju sudova*, donesenim u prosincu 1943. godine, ta uloga sudova u NOB-u stavlja se u prvi red pažnje: »Cilj je sudstva pravna sigurnost, nužna za život dostojan čovjeka.« ⁵ U toj ZAVNOH-ovoj formulaciji supostoji vrijednosni princip sigurnosti za čiju formulaciju vrijedi sve ono što je rečeno

² N. Visković određuje da pravnom iskustvu pripadaju isključivo i nužno »oni vrijednosni stavovi koji postavljaju kao 'trebanje' da se društveni odnosi discipliniraju pomoću organizirane fizičke prisile i da se društvena moć i druga društvena dobra prisilno raspodijele na određen način među društvenim grupama i pojedincima«. N. Visković, *Pojam prava*, Split 1981, 132.

³ Zemaljsko Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske. Zbornik dokumenata 1943, Zagreb 1964, br. 56, 132—133 (dalje navodimo Zbornik ZAVNOH, zatim svezak i godinu, broj dokumenta i stranicu).

⁴ Zbornik ZAVNOH I/1943, br. 108, 303—304.

⁵ Zbornik ZAVNOH I/1943, br. 100, 611.

o načelima NOP-a kao imanentnim vrijednostima novoga pravnog poretka. Naime, za novi pravni poredak vrijednosni princip sigurnosti prije svega je značio da svi pravni subjekti mogu ostvarivati ili ne ostvarivati svoje interese u skladu s »interesima i ciljevima NOB-e«. Prema tome, svi pravni odnosi i sva normativna značenja ovise o općedruštvenim potrebama i interesima koje zastupa oslobodilački pokret. O razrješnju interesno-konfliktnih odnosa u korist ciljeva NOB-a u svim ZAVNOH-ovim aktima postoji suglasan stav, a njegova formulacija glasi: »Da bi sudovi narodnooslobodilačkih odbora uspješno radili, pravilno rješavali sve konkretne slučajeve i time pomagali razvitak narodnooslobodilačke borbe, moraju odluke donositi u duhu osjećaja pravednosti, interesa naroda, interesa i ciljeva narodnooslobodilačke borbe. To mora biti osnovni zakon sudovanja.«⁶

2. Osnovni subjekti pravnog vrednovanja

Osnovni subjekti vrednovanja na razini svakodnevnoga pravnog iskustva na oslobođenom području Hrvatske bili su *narodni sudovi*. Poznato je da je Fočanskim i Septembarskim propisima Vrhovnog štaba obavljanje pravosudne funkcije postalo trajno ovlaštenje i obveza NOO-a. Kao dio jedinstvenoga pravnozaštitnog sistema istodobno su ustanovljeni i vojni sudovi za krivična djela špijunaže, izdajstva, suradnje s okupatorom i dr. te je utvrđeno razgraničenje nadležnosti između vojnih sudova i sudova NOO-a.

Nakon donošenja tih zemaljskih propisa, trebalo je krenuti u širu razradu osnovnih načela o pružanju zaštite pravnim interesima pojedinaca i nove društvene zajednice. Tu zadaću u Hrvatskoj preuzeo je na sebe ZAVNOH, odnosno njegov Odjel za sudstvo i upravu, kasniji *Odjel za pravosuđe* (1944). Odjel pravosuđa na planu organizacije sudstva u Hrvatskoj bio je čimbenik primarnog značenja. On je formulirao nacрте, uredbe, okružnice i sl. kojima su regulirani svi pravni odnosi na oslobođenom prostoru Hrvatske. Poznato je da je Odjel pravosuđa do osnivanja *Suda ZAVNOH-a* i formalno obavljao funkciju najviše sudske instance za Hrvatsku. Prema Uputstvima ZAVNOH-a od 15. studenoga 1944. sudska je funkcija povjerena mjesnim (općinskim i gradskim), kotarskim, okružnim, privremenim oblasnim sudovima i Sudu ZAVNOH-a. Općenito uzevši, nižim sudovima poklanjala se osobita briga i upravo posredstvom njih široki slojevi stanovništva stječu saznanja što je pravo i pravda u poimanju onih političkih snaga koje nose revoluciju. S obzirom na to da naslovna tema ne uvjetuje šire razmatranje organizacionih pitanja sudstva u Hrvatskoj, možemo zaključiti da su sudovi bili organizirani na svim oslobođenim prostorima. Prema izvještajima samoga Odjela pravosuđa ZAVNOH-a sudovi na Kordunu, u Lici, na Baniji i u Gorskom kotaru bili su organizaciono i radno najosposobljeniji sudovi u Hrvatskoj. Premda ne raspoloženo egzaktnim pokazateljima o ukupnom broju narodnih sudova i broju pravnih predmeta koje su riješili, navest ćemo ipak

⁶ Zbornik ZAVNOH I/1943, br. 108, 303.

nepotpun podatak da su u tijeku 1944. godine narodni sudovi u Hrvatskoj riješili ukupno 2611 pravnih predmeta, od toga 1291 kazneni i 1340 građanskih.⁷ U obzir se mora uzeti i drugi značajan organizacioni moment koji je upravljen na relaciju tumačenja i primjene pravnih normi i vrijednosnih principa novoga prava. On se može formulirati i kao pitanje samostalnosti i nezavisnosti sudova. Naime, koncept NOO-a kao jedinstva zakonodavne i izvršne vlasti uključivao je i ideju da se sudstvo mora utemeljiti i razvijati jedino u okviru NOO-a. Time je revolucija stavila na dnevni red pitanje područstvovljavanja javnih funkcija. Svi NOO-i bili su birana predstavništva naroda, pa je i sudstvom mogao biti osiguran neposredni utjecaj mjesnog stanovništva. S time je u vezi i jedinstveni stav da se eliminira utjecaj pravnih birokrata u radu sudova kao, uostalom, i određena rezerva u odnosu na profesionalne pravnike kao moguće nosioce konzervativnog mentaliteta. Istodobno se zahtijeva da pravosuđe napusti teško razumljive formule i mrtvi paragrafski jezik stran jeziku masa. Zbog relativne jednostavnosti društvenih konflikata koje su narodni sudovi rješavali u prve dvije ratne godine (tzv. seoski sporovi), a i zbog opće težnje da se suzbije sve što je nosilo predznak pravničke i dogmatske deformacije, za profil narodnog suca bitne su dvije značajke: prvo, morao je posjedovati političku svijest o osnovnim vrijednostima i principima NOB-a; drugo, morao je posjedovati svojstvo razboritog i trezvenog prilaženja problemima. Godine 1943. u Hrvatskoj se intenzivira rad Odjela pravosuđa i područnih sudskih odjela na uzdizanju vlastita pravničkog kadra putem tzv. pravničkih kursova. Program tih kursova bio je koncipiran tako da je istodobno izgrađivao ideološku i pravnoteorijsku samosvijest narodnih sudaca. Naime, teretskopravno znanje narodnih sudaca ukazuje se kao neophodan element za uspješno rješavanje sve složenijih pravnih odnosa, posebno organiziranja sudstva u većim oslobođenim gradovima.

Koncept pravosuđa realizira se, dakle, kao dio jedinstvene vlasti NOO-a. Razloge za to ZAVNOH sasvim jasno definira u svojim Uputama za organizaciju i rad sudova iz kolovoza 1943. godine: »Rad sudova NOO-a mora biti stalno pod političkom kontrolom NOO-a kao političkog tijela našeg pokreta. Ti sudovi trebaju biti kontrolirani i pomagani od NOO-a da bi postali poluge u važnom političkom radu NOO-a. Nije to, dakle, stvar pravnih stručnjaka nego pitanje pravilnog političkog rukovođenja narodnooslobodilačkih odbora u svim pitanjima NOB-e.«⁸ U tom smislu ZAVNOH intervenira na terenu otklanjajući mogućnost da se sudovi »stave izvan sistema opće organizacije NOO-a«. Ovdje možemo navesti sličan pokušaj samostalne organizacije sudskog odjela Okružnog NOO-a za Liku, na što je Odjel za sudstvo i upravu ZAVNOH-a na početku 1944. godine reagirao posebnim dopisom, u kojem se konceptualno odbija da je sudstvo posebna funkcija, te stoga mora institucionalno ostati u

⁷ Podatak prema istraživanjima autora u Arhivu Hrvatske, Zagreb, fond ZAVNOH, Odjel pravosuđe. (U daljnjem tekstu navodit ćemo taj fond AH, ZAVNOH, Pravosuđe. Pri sređivanju toga fonda svaki dokument signiran je sistemom decimalne klasifikacije, pa uz navod dokumenta navodimo i tu oznaku. Napominjemo da svaki dokument ima i svoju izvornu registraturnu oznaku.)

⁸ Zbornik ZAVNOH I/1943, br. 108, 302.

okvirima NOO-a.⁹ S druge strane, postavlja se pitanje hoće li politička kontrola rada sudova od NOO-a kao cjeline biti ostvarena u očekivanom stupnju.¹⁰

S formalnog gledišta takva se organizacija sudstva mijenja nakon *Okrružnice Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije o odvajanju sudstva od uprave* iz svibnja 1944. godine. Proces organiziranja sudstva kao samostalne i nezavisne djelatnosti organa narodne vlasti započeo je u Hrvatskoj nešto kasnije, u listopadu 1944. godine. U Okružnici Predsjedništva ZAVNOH-a, koja je potkraj listopada upućena svim oblasnim i okružnim NOO-ima u Hrvatskoj, govori se o dvije različite funkcije i odgovornosti narodne vlasti: o sudskoj i izvršnoj vlasti.¹¹ Ne ulazeći ovdje u podrobnije razmatranje toga pitanja, moramo naglasiti da se temeljna funkcija novoga pravosuđa suštinski ne mijenja. Ona se i dalje samosvjesno definira da je »sudstvu zadaća da rješava sporna pitanja i s tim u vezi sve pravne zahtjeve građana, i to onako kako to zahtijevaju osnovna načela našeg pokreta. Sav rad sudstva mora se kretati u granicama i u okviru načela NOP-a i u tom pogledu oni su pod nadzorom naroda.«¹² Nadalje, u okviru temeljnih interesa i vrijednosti NOP-a status sudova definira se kao samostalan i nezavisan. Novi pravni sistem tim je obilježen formalnim vrijednosnim principima koji su upravljani na ove relacije: između sudova ne može biti podređenosti i nadređenosti, rad sudova ne mogu usmjeravati i koordinirati organi koji su izvan sudskog sistema, kontrolu rada sudova obavljaju samo viši sudovi a ne neki drugi državni organi, i najzad, zakon je osnovni okvir u kojemu sudovi mogu odlučivati. Te formalne pravne vrijednosti, po svemu sudeći, nisu bile dovoljno usuglašene u *Trećim ZAVNOH-ovim uputstvima o preuređenju sudova u Hrvatskoj* iz studenoga 1944. godine kojima je zapravo imao biti realiziran koncept samostalne organizacije sudstva. Naime, Ministarstvo pravosuđa DFJ ukazuje na neke nedosljednosti toga normativnog akta ZAVNOH-a U svojim primjedbama Ministarstvo ukazuje na »previše neodređenu« formulu »zaštita tekovina NOB-e i zaštita poretka na njima osnovanog«.¹³ Zatim se naglašava da odgovornost sudaca za rad, pa i disciplinska odgovornost mora biti postavljena na istom principu kao i izbor narodnih sudaca, što znači da je to odgovornost samo pred narodom.¹⁴

⁹ Suština problema odnosila se na činjenicu da bi partikularizacijom rada oslabila mobilizatorska snaga odbora. ZAVNOH na istom mjestu ističe da su narodni odbori institucije koje sjedinjuju cjelovitost interesa naroda: »Sva djelatnost u organizaciji narodne vlasti mora proizlaziti sa osnova čvrstoće opće organizacije NOO-a, koji kao jedinstveni radni kolektivi, rade preko svojih odjela u svim pitanjima narodnih potreba.« Zbornik ZAVNOH II/1944, br. 70, 216.

¹⁰ S tim u vezi ZAVNOH, Odjel pravosuđa, ističe: »Ne smije se gubiti iz vida da na pitanjima narodnih sudova moramo biti naročito budni i oprezni, da njihova organizacija i rad moraju biti predmet stalne pomoći i kontrole čitavog NOO-a, jer preko njih možemo NOO-e ojačati, ako se dobro radi, a u protivnom teško kompromitirati.« Zbornik ZAVNOH II/1944, br. 70, 216.

¹¹ Zbornik ZAVNOH III/1944, br. 129, 417.

¹² Zbornik ZAVNOH III/1944, br. 134, prilog 1, 443.

¹³ AH, ZAVNOH, Pravosuđe 11. 1. 1970.

¹⁴ Isto.

ZAVNOH-ova, naime, Uputstva formuliraju disciplinsku odgovornost sudaca kao odgovornost pred višim sudom i Odjelom pravosuđa koji je formalno organ sudske uprave.

Ukratko, odluka o odvajanju sudstva od uprave u korelaciji je s formalnim pravnim vrijednostima pravne sigurnosti i zakonitosti. Novi pravni poredak obuhvaća ih ovim ZAVNOH-ovim normama: Ponajprije, sudovi su u »izricanju pravde nezavisni i u pogledu rješavanja pojedinih sporova i zahtjeva, koji se pred njih za to iznose, potpuno su slobodni od svakog uticaja bilo kojeg organa narodne vlasti.«¹⁵ Nadalje, načelno se odbacuje hijerarhijska podređenost i nadređenost između sudova: »Odredba i uputstvo višeg suda, koji je ovlašten na nadzor, obavezni su za niži sud ukoliko se time ne zadire u nezavisnost i slobodu suđenja u pojedinim tekućim stvarima.«¹⁶ I konačno, opće norme u skladu s kojima moraju biti kvalificirani svi pravni odnosi jesu načela NOP-a. Na njima se mora temeljiti i zakoniti rad sudova. Pitanje odgovornosti sudaca postavlja se u okviru pravila da »u pogledu primjene općih načela na kojima se zasniva naša narodna vlast, kod provođenja načela zakonitosti narodnog sudovanja, narod može na svim zborovima i u predstavničkim tijelima, razmatrati rad sudova te opozvati one članove suda, koji su svojim radom došli u sukob s načelima narodnooslobodilačkog pokreta.«¹⁷

3. Pravna norma u funkciji ostvarenja vrijednosti i ciljeva revolucije

Kad se govori o učinku pravnih vrijednosti na sistem pravnih normi, pri čemu mislimo na norme ZAVNOH-a, treba naglasiti da su vrijednosni principi i ciljevi NOB-a objektivna osnova cjelokupne normativnosti. Norma je sredstvo ostvarenja vrijednosnih ciljeva pokreta, pri čemu su pitanja same tehnike ostvarenja, jezične određenosti itd. bila u drugom planu. Da je riječ o normi kao vrijednosno utemeljenom zahtjevu, pri čemu je njezin formalni aspekt u drugom planu, potvrđuje i izravna ocjena samoga ZAVNOH-a. Naime, u Objašnjenju Uputa za organizaciju i rad sudova NOO-a iz kolovoza 1943. godine ZAVNOH je izložio svoju koncepciju o normi ovako: »Upute treba shvatiti kao nastojanje da se bez birokratizma privremeno riješi pravna sigurnost naroda na oslobođenoj teritoriji i ondje gdje je moguće organizira sudsku vlast. Jasno je, da u ovoj situaciji ne možemo i ne smijemo donositi neka kruta pravila, zakonske propise i slično, već samo pronaći najzgodniji metod, da se u interesu narodnooslobodilačke borbe i ovi problemi što uspješnije riješe. Zato treba odmah u začetku spriječiti, da ove Upute ne postanu same sebi svrhom, da ne postanu sredstvo u rukama birokrata i formalista, koji bi provodeći ove Upute bez veze sa stvarnim potrebama života samo napravili štetu našem Pokretu.«¹⁸

¹⁵ Zbornik ZAVNOH III/1944, br. 134, 435 (čl. 2 i čl. 6).

¹⁶ Zbornik ZAVNOH III/1944, br. 134, 435.

¹⁷ Isto, 136.

¹⁸ Zbornik ZAVNOH I/1943, br. 108, 302.

Normativni iskazi ZAVNOH-a jezično su bili oblikovani kao »upute«, »okružnice«, »dopisi« i sl., međutim, pogrešno bi bilo na osnovi toga ne svrstati ih u pravne norme. Objektivna osnova njihove normativnosti je činjenica da je tu riječ o zahtjevu nove narodne vlasti, o zahtjevu objektivno utemeljenom na osnovnim vrijednostima i ciljevima oslobođilačkog rata i revolucije. Pravna norma, dakle, u svom bitnom sadržaju ostvaruje pravne vrijednosti i ciljeve NOB-a, dok je za sva njezina formalna određenja ostavljena mogućnost izmjene. Takva određenja normativne sfere nalazimo i u definiciji prava kao »oružja u borbi«. Takvim opisom prava bili su osobito zauzeti pravnici na Prvom kongresu pravnika antifašista Hrvatske koji je održan u Glini 1944. godine. U krajnjoj analizi novoga prava i pitanja funkcije pravnih normi usvojeno je shvaćanje da narodni suci i pravnici »ne smiju pravna pravila smatrati krutom formulom koje se mora slijepo držati, koju se mora pošto-poto, od riječi do riječi, nametnuti svim odborima. Pravna pravila treba shvatiti kao uputu u djelatnost, treba primijeniti njihov duh, a ne slovo«. ¹⁹

S druge strane ZAVNOH-ovim pravnim normama uspostavlja se novi pravni poredak, one su imperativne i prinudne u odnosu na vladajuće političko-pravne vrijednosti. Tu funkciju pravnih normi nalazimo u jasno izraženom stavu Odjela pravosuđa ZAVNOH-a da svoja Uputstva smatra prinudnim (»obvezom« i »trebanjem«) u odnosu na sadržaj kojim se »čuvaju i jačaju tekovine NOB-e«. Budući da su sudovi kao »organi nove države« bitno određeni kao »organi borbe naših naroda protiv narodnih neprijatelja, a za očuvanje i ojačanje tekovina narodnooslobodilačke borbe«, njihova cjelokupna djelatnost mora se temeljiti na normativnoj svijesti koja sadrži opći zahtjev da se zaštiti »vojska, demokratska narodna vlast, bratstvo i jedinstvo naših naroda i bezuslovno uvrsti jednakost žena i muškaraca, jednakost bračne i vanbračne djece, prava omladine (punoljetnost sa 18 godina) i zaštita ekonomski slabijih«. ²⁰

4. Odnos pravnih i običajnih vrijednosti u toku NOB-a u Hrvatskoj

Uzajamni odnos i hijerarhija pravnih i običajnih vrijednosti u NOB-u iskazuje se u dva oblika povezanosti: pozitivnoj i negativnoj povezanosti. Na ideologijskoj razini novo pravo zauzima negativan stav prema tzv. običajnom pravu i teorijama običajnog prava. Takva koncepcija bila je izložena i na Prvom kongresu pravnika antifašista Hrvatske. Negativan odnos prema običajnom pravu isključivo je motiviran odbijanjem svakoga metafizičkog poimanja vrijednosti kao nadiskustvenih apsolutnih fenomena. Naprotiv, analiza toga pitanja na Kongresu ističe shvaćanje da običajne vrijednosti u svom povijesnom djelovanju doživljavaju nepre-

¹⁹ Spomenica Prvog kongresa pravnika antifašista Hrvatske, Glina 1944, Zagreb 1974, 181 (dalje navodimo: Spomenica Prvog kongresa).

²⁰ Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu (dalje navodimo AIHRPH). ZAVNOH, Izvještaj Povjereništva pravosuđa Hrvatske Predsjedništvu ZAVNOH-a od 10. veljače 1945, br. 73.

stane promjene. A to se očitovalo i u NOB-u stvaranjem nove kolektivne samosvijesti naroda. To je stajalište jedan od sudionika Kongresa obrazložio ovako: »Mi smo protiv tzv. teorije običajnog prava ne zato što ne priznajemo pravo kao odraz narodnog shvaćanja, nego zato što ta teorija želi pokazati kao da narod ima neka kruta vječna pravna pravila, koja se protive razvoju narodnog života. Mi naprotiv vidimo da se narodni život i narodne potrebe razvijaju i da stara običajna pravila ne odgovaraju novim vremenima, da narod stvara nove običaje, novo običajno pravo. I od tog običajnog prava mi polazimo kad stvaramo naše zakone, kada donosimo presude, jer ono odražava shvaćanje naroda.«²¹ Prema tome novo je pravo priznavalo načelo o narodu kao zbiljskom subjektu vrednovanja, ali je pri tom utvrdilo dva važna stava: prvo, naglašava se da je narod stvorio nove običajne vrijednosti koje opravdavaju oslobodilački rat i pokret za izgradnju nove državne zajednice; drugo, te vrijednosti su objektivizirane i prinudno se ostvaruju posredstvom organa nove narodne vlasti. Spomenuto nadasve vrijedi za definiciju »narodnog pravnog običaja« same Zakonodavne komisije ZAVNOH-a, koja kaže da »pod narodne običaje treba razumjeti običaje tj. pravila koja su se razvila praksom narodnih vlasti.«²² Određenje narodnoga pravnog običaja kao pravila koje je »stvorio narodni kolektiv u borbi« nalazimo i u diskusijama istaknutih pravnika antifašista na Prvom kongresu pravnika antifašista. Obrazlažući način postanka novoga običajnog prava jedan od sudionika Kongresa konstatira: »Zar nije naš narod stvorio u borbi običajno pravno pravilo, da opljačkano mora biti vraćeno, da se ne priznaju nikakvi ugovori i prenosi za ono što je pljačkom i zločinom stečeno? Zar narod nije stvorio pravilo da se porodice boraca moraju štiti bez obzira na privatne tražbine?«²³ Običajne vrijednosti tretiraju se, prema tome, kao sredstva ostvarenja društvenih i političkih interesa NOP-a. Stoga i negativnu relaciju novog prava prema običajnim vrijednostima treba odrediti u skladu s pogledima pravnika antifašista na Kongresu da se »novo zakonodavstvo ne smije prepustiti narodnom običajnom pravu bez ikakvog osvrta na osnovne naše javne potrebe.«²⁴

Positivan odnos novoga prava prema načelima običajnog prava vidljiv je naročito u problematici pravnih praznina. Zapravo o aksiološkim prazninama novoga prava ne može se govoriti s obzirom na opće važenje principa da svi pravni odnosi moraju biti uređeni u skladu s interesima i ciljevima NOB-a. Ali nerazrađeni tehnički postupci za primjenu te opće norme na konkretne slučajeve donekle su se negativno odražavali na funkcioniranje pravosuđa, pa su sudovi u primjeni prava posezali za običajnim principima. Tako je, npr., i ZAVNOH upućivao narodne sudove da uvažavaju narodno shvaćanje ženidbenih zapreka krvnog srodstva na područjima gdje se brak želio sklopiti,²⁵ da se u matične knjige upisuju trajne vanbračne zajednice koje se prema narodnim shvaćanjima i običajima

²¹ Spomenica Prvog kongresa, 180.

²² AH, ZAVNOH, Pravosuđe 11. 1. 1938.

²³ Spomenica Prvog kongresa, 180.

²⁴ Isto, 180.

²⁵ Zbornik ZAVNOH III/1944, 81—82.

smatraju bračnim vezama (konkubinatom),²⁶ da se pitanje pobačaja tretira prema običajnim shvaćanjima i liječničkoj praksi itd. Ovdje moramo spomenuti i praksu sudskih nagodbi kao naročito raširen način rješavanja privatnopravnih sporova u prve dvije godine NOB-a. Pri tome je opravdano pretpostaviti da sudske nagodbe svoj uspjeh duguju i činjenici da su neke sadržajne vrijednosti običajnoga prava bile prihvaćene kao vrijednosni principi novoga prava. Odjel pravosuđa ZAVNOH-a s tim u vezi ocijenio je da su niži sudovi na oslobođenom prostoru Hrvatske najviše uspjeha postigli rješavajući sporove nagodbom na masovnim stanicama,²⁷ te da se i takvom praksom sudova potpuno štiti generička vrijednost pravde.²⁸ Važno je konstatirati i činjenicu da je odgovorna funkcija sudaca u rukama narodnih pravnika koji uglavnom ne posjeduju pravničku izobrazbu. Stoga su njihova shvaćanja integrirala uz osnovna idejna načela Pokreta i osnovne vrijednosti običajnog prava. Karakterističan je u tom pogledu stav izložen na Kongresu pravnika antifašista što ga je formulirao tadašnji predsjednik Kotarskog NOO-a Glina, seljak P. Meandžija: »Kako članovi suda nisu vezani predrasudama i teoretskom spremom školovanih pravnika, njihov pravorijek je ogledalo njihovog shvaćanja; a kako oni sude po pravnim običajima, to je pravorijek takova suda sukladan shvaćanju stranaka. Zato je narodno sudstvo moglo zadovoljiti potrebe naroda i pružiti toliko sjajnih rezultata.«²⁹

Sve što smo do sada izložili pokazuje, dakle, da novi pravni sistem na idejnoj razini odbacuje tzv. običajni poredak kao izvor prava, ali u svojim normama potvrđuje pojedine običajne vrijednosti. S druge strane pravne vrijednosti novoga pravnog poretka potvrđuju i neke moralne vrijednosti. Moralna načela usvojena su u ZAVNOH-ovim normama krivičnog i bračnog prava. *Uputstva za rad sudova u kaznenim stvarima* iz studenoga 1944. godine sadrže kaznena djela »povrede časti i moralnog osjećaja naroda«. Pod tim članom inkriminirana su bila djela onih subjekata koji su se prema neprijatelju i inače ophodili na način koji je »grubo vrijeđao čast i moralne osjećaje naroda«.³⁰

Moralna načela izričito su bila usvojena u ZAVNOH-ovim *Uputstvima o brakorazvodnim stvarima* čiji je nacrt izradio Odjel pravosuđa u lipnju 1944. godine. U čl. 1. tih Uputstava normira se krivični progon stranke ako je u povodu tužbe za razvod braka bilo utvrđeno da je »bračni drug lakoumnno postupio smatrajući brak samo prolaznom i prigodnom vezom«. U težim slučajevima takve zloupotrebe narodne vlasti za sklapanje »trenutnih veza«, zastupnik javnih interesa imao je pravo na krivični progon takvih lica »zbog prestupa protiv narodnih interesa, radi povrede moralnog osjećaja naroda u borbi«.³¹ Zanimljiva je u tom pogledu jedna presuda Suda ZAVNOH-a s početka 1945. godine. Riječ je o ukidanju presude prvostepenog suda u kojoj je spor »neodržanog

²⁶ Isto, 82.

²⁷ AH, ZAVNOH, Pravosuđe br. 122/1945. Rješavanje sudskih sporova nagodbom naročito je bilo uspješno na oslobođenom prostoru Dalmacije.

²⁸ AH, ZAVNOH, Pravosuđe 11. 1. 1284.

²⁹ Spomenica Prvog kongresa, 113.

³⁰ Zbornik ZAVNOH III/1944, br. 135, 471.

³¹ Zbornik ZAVNOH III/1944, br. 28, 88.

obećanja ženidbe«, uz neke kvalifikatorne okolnosti, prosuđen kao privatnopravni, a počinitelj kažnjen novčanom kaznom. Sud ZAVNOH-a ukinuo je tu presudu i odluku obrazložio da se »novcem ne može platiti čast«, te da je tu posrijedi krivični spor. Prvostepeni je sud nakon ponovnog razmatranja toga slučaja izrekao sankciju prisilnog rada u trajanju od jedne godine zbog krivičnog djela »povrede moralnog osjećaja naroda«. ³² Na »moralne osjećaje naroda« poziva se i Odjel pravosuđa ZAVNOH-a u svojim *Uputama o postupku za razvod braka* upućenim na početku travnja 1944. svim sudskim odjelima okružnih i oblasnih NOO-a u Hrvatskoj. Tu povezanost novoga pravnog poretka s određenim moralnim načelima Odjel pravosuđa ističe kao određenje da je brak »po narodnom shvaćanju trajna potpuna zajednica svih životnih interesa bračnih drugova«. Stoga u svim slučajevima suprotnog ponašanja dolazi do povrede »interesa naše narodne stvari« i najzad, takav pojedinac dolazi u »sukob s moralnim osjećajem naroda, a neprijatelju daje mogućnost napada na naš Pokret«. ³³

5. Pravne vrijednosti u NOB-u

Sve što je ovdje rečeno o postojanju i funkciji vrijednosnih pravnih principa u NOB-u u Hrvatskoj, moglo bi se ukratko sažeti: vrijednosni stavovi novoga prava opravdavaju potrebu interese NOB-a. Oni su sustavni dio ideoloških stavova NOP-a i specifična sredstva konstituiranja novoga društveno-političkog poretka. Na osnovi tih postavki pokušat ćemo izložiti one pravne vrijednosti za koje nam se čini da predstavljaju jezgru nove političko-pravne ideologije. To su vrijednosni princip oslobodilačke borbe naroda, vrijednosni princip pravde, vrijednosni princip sigurnosti i zakonitosti na oslobođenom teritoriju, vrijednosni princip pravne jednakosti obaju spolova i vrijednosni princip pravne jednakosti djece roditelja izvan braka i djece roditelja u braku.

5.1. Vrijednost slobode kao osnovni sadržaj političko-pravne ideologije NOP-a

U ideji slobode NOB i revolucija dosižu svoj aksiološki rang. Sloboda je pokretala stanovništvo u političkom životu, i istodobno je primarni aksiološki sadržaj novoga pravnog poretka. U konceptu Komunističke partije kao vodeće snage oslobodilačkog rata sloboda ima dva osnovna značenja. Ideal slobode zahtijeva od svih rodoljuba »bez obzira na stranačku, nacionalnu i vjersku pripadnost« da se priključe općenarodnom pokretu za oslobođenje svih krajeva Jugoslavije od okupatora i domaćih izdajnika. Sloboda u svom drugom osnovnom značenju obuhvaća i bezuvjetno pravo naroda da izgradi novu političku i državnu zajednicu. Ta dva aksiološka ranga slobode prisutna su u osnovi svih deklarativnih akata ZAVNOH-a počev od Izjave Inicijativnog odbora i GŠH o cilje-

³² AIHRPH, ZAVNOH, Izvještaj Povjereništva pravosuđa Hrvatske Predsjedništvu ZAVNOH-a od 10. veljače 1945, br. 73.

³³ Zbornik ZAVNOH II/1944, br. 112, 378.

vima i načelima NOB-a u svibnju 1943. godine, zatim Rezolucije Prvog i Drugog zasjedanja ZAVNOH-a do Deklaracije o osnovnim pravima naroda i građana Demokratske Hrvatske u svibnju 1944. U spomenutoj Izjavi o ciljevima i načelima NOB-a bit slobode dana je u formulaciji da je NOP Hrvatske općenarodni pokret koji se kao »dio NOP-a Jugoslavije« bori za »oslobodenje svih Srba, Hrvata, Slovenaca, Crnogoraca i Makedonaca«, stojeći istodobno na pozicijama »najšire narodne demokracije i prava samoodređenja naroda«, što će biti presudno u rješavanju unutarnjeg uređenja nove države.³⁴ Sloboda kao osnovni vrijednosni cilj NOP-a iskazuje se i u određenju primarnih zadataka ZAVNOH-a na konstituirajućoj skupštini u lipnju 1943. godine. Osnovni zadatak ZAVNOH-a definira se kao »daljnje razvijanje NOB-e na području Hrvatske [...] s ciljem oslobodenja Hrvatske ispod krutog fašističkog ropstva i stvaranja slobodne Hrvatske u bratskoj zajednici sa slobodnom Srbijom, slobodnom Slovenijom, slobodnom Crnom Gorom, slobodnom Makedonijom i slobodnom Bosnom i Hercegovinom«. Istodobni je zadatak ZAVNOH-a i »organizacija najoštrije borbe protiv nastojanja svih reakcionarnih klika, koje idu za povratkom starih protudemokratskih režima, a koje su svoj izraz našle u izdajničkoj raboti izbjegličke vlade u Londonu i reakcionarnog vodstva HSS-a s Mačekom na čelu«.³⁵

Pojam slobode kao političke slobode da se odluči o uspostavi nove narodne vlasti i slobode kao prava građana jedne zemlje da se svim sredstvima bore protiv okupatora, formulira se prinudnim iskazom koji obvezuje i iza kojega stoji oružana sila NOP-a.

Drugo zasjedanje ZAVNOH-a taj prinudni iskaz formulira kao čvrstu odluku naših naroda »da ne dopuste da im se nametne bilo kakva vlast ili režim od bilo koga tko s narodom nema veze«, te da se »s oružjem u ruci, na čelu sa svojom slavom ovjenčanom vojskom i AVNOJ-em i ZAVNOH-om, suprotstave svakom pokušaju nametanja protunarodnog režima i vlasti«.³⁶ Sloboda zajednice bitno uvjetuje i slobodu svakog pojedinca kao člana te zajednice. Odatle proizlazi legitimnost prinude koju nova narodna vlast može primijeniti nad svim pojedincima koji rade protiv interesa te slobode. Vrhunski vrijednosni sadržaj slobode morao je biti integriran u svaki pojedinačni pravni odnos. Središnje vrednovanje slobode zajednice u Deklaraciji o osnovnim pravima naroda i građana Demokratske Hrvatske, koja je donesena na Trećem zasjedanju ZAVNOH-a, izražena je stavom: »Dužnost je i čast svakoga za oružje sposobnog građanina bez razlike narodnosti i vjere, da kao vojnik narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda aktivno učestvuje u oslobodilačkom ratu. Izdajstvo domovine, služba neprijatelju i špijunaža u korist neprijatelja kažnjava se smrću.«³⁷ Sloboda domovine kao hegemonski vrijednosni princip sučeljava se s ostalim slobodama, koje su usmjerene na uspostavljanje jednakosti u društvu. ZAVNOH određuje da se pojedine građanske slobode (sloboda govora, sloboda štampe, zbora, dogovora i sloboda udruživanja) za vrijeme rata moraju vršiti u »okviru

³⁴ Zbornik ZAVNOH I/1943, br. 56, 132.

³⁵ Zbornik ZAVNOH I/1943, br. 75, 222.

³⁶ Zbornik ZAVNOH II/1943, br. 154, 480.

³⁷ Zbornik ZAVNOH III/1944, br. 76, 667.

NOP-a«. ZAVNOH načelno proglašava opće neposredno, jednako izborno pravo, ali je istodobno ovlašten da odlučuje o odstupanju od načela neposrednog i tajnog glasovanja »za vrijeme narodnooslobodilačkog rata«. Na kraju, tzv. građanske slobode uskraćuju se svim osobama koje su se ogriješile »o interese NOB-e«. ³⁸

Aktualizacija principa slobode ostvaruje se i u formalnom izjednačenju svih građana Federalne Hrvatske »bez obzira na narodnost, rasu i vjeroispovjest«. ³⁹ Vrijednost slobode dobiva prinudnu kvalifikaciju u novom krivičnom pravu. Ono je na prostoru Hrvatske, u odnosu na ostale oslobođene dijelove zemlje, bilo doista sistematski uobličeno. Prvenstveno ovdje mislimo na opširna ZAVNOH-ova Uputstva za rad sudova u kaznenim stvarima iz studenoga 1944. godine. Za naslovljenu temu ovdje su manje važna određenja temeljnih pojmova krivičnog prava koja su dana u Uputstvima (opći dio), a važnije su tzv. norme o kažnjavanju ili normiranje pojedinih krivičnih djela i kazni što se za njih mogu izreći. Potrebno je ipak istaknuti da se Uputstvima zastupala materijalna koncepcija krivičnog djela koja je dopuštala primjenu sankcije i u slučajevima kada djelo nije bilo određeno kao krivično i u zakonu. Drugim riječima, Uputstva su dopuštala primjenu zakonske analogije kojom se u svakom slučaju derogiralo pravilo »nullum crimen sine lege«. Tako čl. 14. Uputstava sadrži ovo opće određenje: »Kad pred narodne sudove dođe koje ovdje nespomenuto djelo, sud će prema njegovoj sličnosti ili srodnosti sa navedenim djelima ustanoviti kamo će to svrstati i prema tome odrediti njegovu prirodu i težinu, tj. izreći da li se takvo djelo ima smatrati zločinom ili prestupom i donijeti odluku o krivnji i kazni.« ⁴⁰

Budući da su određenja elemenata pojedinih krivičnih djela protiv NOP-a i države već bila formulirana Uredbom VŠ o vojnim sudovima od 24. svibnja 1944. godine, ZAVNOH je u Uputstvima preuzeo njezine osnovne odredbe. Ono što će ovdje biti izdvojeno u relaciji je sa sadržajem vrijednosnog principa slobode.

Kaznenim djelima protiv NOP-a i države u Uputstvima ZAVNOH-a za rad sudova u kaznenim stvarima vrijednosni princip slobode štiti se kao hegemonijski vrijednosni princip. On je sredstvo oslobođenja zemlje od okupatora i uspostavljanja vlasti naroda. Gledom na stupanj ugrožavanja tih dviju sloboda krivična djela protiv interesa NOP-a i države ubrajaju se u zločin. Nužna obrana i stanje nužde ne mogu biti okolnosti koje isključuju kaznu za te zločine. Za njih ne vrijedi ni institut zastare. ⁴¹ Ali istodobno izvršenje djela radi »zaštite države, narodnooslobodilačkog pokreta, ličnosti ili prava napadnutog lica, ako je prekoračena kod napada nužna obrana«, uzima se kao olakšavajuća okolnost pri utvrđivanju krivnje počinitelja. ⁴² Za krivična djela protiv NOP-a i države bile su predviđene najstrože kazne: smrtna kazna, konfiskacija imovine, doživotni prinudni rad i gubitak građanskih i političkih prava. ⁴³ Pri izvršenju

³⁸ Zbornik ZAVNOH II/1944, br. 176, 666—667.

³⁹ Isto.

⁴⁰ Zbornik ZAVNOH III/1944, br. 134, 568.

⁴¹ Zbornik ZAVNOH III/1944, br. 135, 457.

⁴² Isto.

⁴³ Isto.

kazne nad počiniocima djela protiv NOP-a i države, uprave kaznenih ustanova bile su ovlaštene primjenjivati poseban režim (dodjela težih poslova na prinudnom radu, odvajanje od ostalih zatvorenika i sl.).⁴⁴ Vrijednosni princip slobode zajamčen je, dakle, oštrim represivnim mehanizmom novoga pravnog sistema. Polazeći od tih općih postavki, ZAVNOH-ova Uputstva navode pojedine oblike krivičnih djela protiv NOP-a ovim redom: svjesna i zlonamjerna suradnja s neprijateljem uoči okupacije zemlje; svjesna i zlonamjerna suradnja s neprijateljem u tijeku oslobodilačkog rata; svjesno i zlonamjerno organiziranje i rukovodstvo neprijateljske vlasti i ustanova, organiziranje, rukovodstvo i svjesna i zlonamjerna suradnja u fašističkim organizacijama, masovna ili pojedinačna umorstva počinjena nad narodom, svakovrsna ograničenja lične slobode počinjena od okupatora i njihovih pomagača; prokazivanje pripadnika i pobornika NOP-a, organiziranje, predvođenje i olakšavanje neprijateljskih pohoda u cilju porobljavanja protivnika okupatora; pomaganje neprijateljske oružane snage; propaganda i agitacija u korist neprijatelja; iskorištavanje rada naroda odvedenog na prisilni rad; okupatorovo oduzimanje, uništavanje i razaranje imovine, svako odmetanje od narodnih vlasti.⁴⁵ Navedena kaznena djela bila su redovno u nadležnosti vojnih sudova, premda su pojedina lakša djela iz te skupine »ustupana« na postupak sudovima NOO-a. Zločinom protiv narodnih interesa smatraju se, nadalje, napad na organe narodne vlasti; rušenje i omalovažavanje ugleda narodne vlasti; odupiranje funkcionarima narodne vlasti ili ometanje funkcionara narodne vlasti u vršenju dužnosti; samovlasno prisvajanje funkcije narodnih vlasti; teži slučajevi namjerne zloupotrebe pečata ili znaka narodne vlasti ili povreda službene tajne; traženje, davanje ili primanje mita; namjerno sastavljanje ili poništavanje javnih isprava; sprečavanje ili zlonamjerno ometanje održanja javnoga zbora ili skupštine koju je dozvolila narodna vlast; zloupotreba narodne vlasti u cilju pribavljanja lične koristi.⁴⁶ Ta klasifikacija krivičnih djela protiv NOP-a i države, navedena prema ZAVNOH-ovim Uputstvima za rad sudova u kaznenim stvarima, uslijedila je nakon teoretskih diskusija o problematici ratnog zločina na Prvom kongresu pravnika antifašista Hrvatske. Budući da u međunarodnom pravu nije postojala potpuna tipologija kriterija ratnog zločina, izuzmemo li, dakako, Moskovsku deklaraciju i njezino općenito određenje o pravednom kažnjavanju svih njemačkih ratnih zločinaca, njihovih saveznika i domaćih izdajnika u službi fašizma, Kongres pravnika pokušao je dati potpuniju analizu i tipologiju ratnog zločina i utvrditi osnovne političko-pravne kategorije za određenje odgovornosti i kažnjavanja tih krivičnih djela. Ovdje je važno utvrditi da se ideja slobode tretira kao temeljni kriterij koji razotkriva negativitet krivičnog djela ratnog zločina i opravdava najstrožu društvenu represiju. Sloboda je osnovno mjerilo pri odgovoru na pitanje: »Tko počinja ratni zločin, nad kime se može počinuti, gdje se može počinuti i protiv čega je taj zločin uperen.« Kongres je na ta pitanja dao ove odgovore: prvo, počinioci ratnog zločina smatraju se »fašističko-hitlerovska vlast ili ustanova,

⁴⁴ Zbornik ZAVNOH III/1944, br. 152, 653.

⁴⁵ Zbornik ZAVNOH III/1944, br. 135, 459—460.

⁴⁶ Isto, 460—462.

odnosno njen pripadnik ili pomagač« s time da se pod pomagačem podrazumijevaju prije svega »saveznici neprijatelja kao što su ustaške, četničke, mađarske, rumunjske, bugarske itd. bande, a zatim svako ono lice koje nije pripadnik neprijatelja, a na bilo koji način sudjeluje u postizavanju neprijateljevih ciljeva.«⁴⁷ Međutim, na samom Kongresu jasno je istaknuto da oštrica formulacije »pomagača« ne smije biti uperena prema »zavedenom narodu«. Drugo, ratni se zločin počinja prema stanovništvu okupirane zemlje pod kojom se razumijeva i zemlja koja nije okupirana ali je očita ingerencija neprijatelja nad njenom upravom. Najzad, ratni zločin usmjeren je na »životne interese podjarmljenog naroda u kojima sloboda ima središnje značenje«. Stavovi o apsolutnoj vrijednosti slobode pojmovno se poklapaju sa stavom o apsolutnoj vrijednosti oslobodilačke borbe naroda. Prema tome ratni zločin »može biti uperen i protiv narodnooslobodilačke borbe jednog naroda«. Apsolutiziranje vrijednosti slobode odgovara težnjama naroda: »Nema svetije niti pravednije stvari od borbe podjarmljenog naroda za oslobodenje. Stoga onaj koji se drzne da poćini neko djelo protiv te borbe, iskusit će na sebi najoštriji mać Pravde.«⁴⁸

Vrijednost slobode, odnosno oslobodilačkog pokreta naroda, objektivna je norma novoga krivićnog prava. Dakle, iza vrijednosti slobode stoji represivni mehanizam novoga prava kojim se štiti stvaranje i opstanak novoga društvenog sistema. Ovdje ćemo navesti i još jedan znaćajan akt ZAVNOH-a kojim se normira vrednota slobode. To je *Odluka o zaštiti nacionalne ćasti Hrvata i Srba* u Hrvatskoj iz travnja 1945. godine. Slične odluke o tome donijele su također i druge federalne jedinice: Srbija (1944), Bosna i Hercegovina (1945). Zakonom DFJ o krivićnim djelima protiv naroda i države (25. VIII 1945) prestali su vaćiti propisi o zaštiti nacionalne ćasti federalnih jedinica. Međutim, vaćno je ovdje istaknuti da se normativno određenje oblasti slobode sućava ne samo u odnosu na »ratne zloćine i narodne neprijatelje« nego i na sve one koji su različitim oblicima suradnje s okupatorom »vrijedali nacionalnu ćast ili slabili otpornu snagu naroda u NOB-i«.⁴⁹ Ovdje je krivićna sankcija prije svega bila usmjerena na nosioce propagande u korist neprijatelja, na propagatore vjerske i nacionalne mrćnje, na propagatore faćizma, na subjekte koji su privredu zemlje stavili u slućbu okupatora, na pljaćkaše narodne imovine i ratne špekulante po gradovima, ćinovnike koji su svojim radom pomagali ućvršćenje okupatorskog državnog aparata, ukraćko na sve suradnike okupatora koji nisu bili proglašeni narodnim neprijateljima i ratnim zloćincima za koja je krivićna djela bio nadlećzan voćni suć. Na temelju ovlaćtenja ZAVNOH-a okrućni sudovi su jedno svoje vijeće proglašavali sudom za zaćtitu nacionalne ćasti. Sućenjima pred sudom nacionalne ćasti nastojalo se dati široki publicitet. U nekom smislu ta su sućenja smatrana i svojevrsnom školom »za politićko odgajanje«.⁵⁰ Za tu skupinu krivićnih djela bile su propisane ove kazne: gubitak gra-

⁴⁷ Spomenica Prvog kongresa, 136.

⁴⁸ Isto.

⁴⁹ AIHRPH, ZAVNOH, Predsjedništvo br. 249. Odluka o zaštiti nacionalne ćasti Hrvata i Srba u Hrvatskoj

⁵⁰ AH, ZAVNOH, Pravosuće 11. 1. 1262.

đanskog prava, prisilni rad, djelomična ili potpuna konfiskacija imovine ili novčana kazna i izgon. Okrivljeni je mogao istodobno biti kažnjen sa više kazni, a kažnjavalo se i samo pomaganje i podstrekivanje. Individualizacija pri odmjeraivanju kazne u pozitivnom smislu naročito je dolazila do izražaja »ako je okrivljeni po izvršenju djela aktivnim učesćem doprinio ostvarenju ciljeva NOB-e i naknadno počinjenu štetu«. U takvim izuzetnim slučajevima sud je mogao okrivljenika i »osloboditi svake kazne«. ⁵¹ Tumačenja Odluke koja je dalo Ministarstvo pravosuđa pokazuju da gubitak nacionalne časti ima učinak »gubitka svih građanskih prava, prava na javne funkcije kao i isključenje iz javnog života«. Ipak, diskriminirajući status svih subjekata koji su se ogriješili o interese vladajućeg principa oslobodilačke borbe, nije istodobno značio i to da se takvim osobama nakon izdržane kazne ne smije dati mogućnost da se uključe u novi društveni život i obnovu zemlje. ⁵²

5.2. Pravna vrijednost pravde

Cjelokupna normativna djelatnost ZAVNOH-a na kojoj se zasniva organizacija i djelatnost narodnih sudova obilježena je promocijskom težnjom da u pravni sistem integrira materijalne i političke interese naroda. Pravo se nije smjelo svesti na normativnu tehniku, već primat ima njegov vrijednosni sadržaj, pa se tako tvrdi da »novo sudstvo treba da bude narodu pristupačno, tako da narod u sudu doista nađe zaštitu svojih interesa«. ⁵³ O primatu aksiološkog sadržaja govori i zahtjev da pravници u sudovima prije svega treba da imaju »političku zrelost«, odnosno svijest o temeljnim vrijednostima za koje se bori oslobodilački pokret. Dio je te svijesti i pojam pravde kao mjerila društvene raspodjele u novoj zajednici. Polazeći od ideje da novo pravo mora ostvariti pravednu raspodjelu društvenih dobara i moći, Odjel pravosuđa iskazuje kao primaran zadatak onih koji primjenjuju pravo ovo: »Nastojte da odmah u početku sudovi budu nadahnuti novim duhom narodne pravde, a ne da se pretvore u birokratske, narodu tuđe ustanove, koje će sudnice pretvoriti u jalovo natezanje oko papirnato g prava, umjesto da doista narodu pomognu i da dadu svoj doprinos u iskorjenjivanju narodnih neprijatelja, švercera, lupeža i u odgajanju naroda za izgradnju bolje narodne zajednice.« ⁵⁴ Vladajuća ideja pravde ostvaruje se normativnim sistemom na prostoru gdje je uspostavljena vlast NOO-a. Pozivajući se na principe »nove pravde«, sudovi kao organi vlasti primjenjuju pravna pravila te ostvaruju i štite interese naroda. Sudska praksa na oslobođenom prostoru Hrvatske ukazuje na to da se pravna zaštita pruža naročito onim društvenim slojevima koji su ratnim okolnostima i podvlaštenim položajem u starome društvu dovedeni u težak ekonomski položaj. Stoga se zbiljski sadržaj »pravde«, kao jedne od osnovnih vrijednosti novoga prava, može prepoznati u ovome: Princip pravde prije svega zahtijeva da se eliminiraju svi postupci i ustanove koje su do tada dovodile pojedine

⁵¹ AIHRPH, ZAVNOH, Predsjedništvo br. 249.

⁵² AH, ZAVNOH, Pravosuđe 11. 1. 1946, 11. 1. 2175, 11. 1. 1887 (Narodna vlada Hrvatske).

⁵³ Zbornik ZAVNOH II/1944, br. 22, 91.

⁵⁴ Zbornik ZAVNOH II/1944, br. 22, 92.

društvene slojeve u socijalno nepravedan položaj te da se ojača materijalni i društveni položaj onoga dijela stanovništva koji nosi na sebi sav teret oslobodilačkog rata. Ovaj princip solidarne pravde prema siromašnima, stradalima, opljačkanima imao je zapravo ostvariti socijalno pravedniju raspodjelu »tereta« oslobodilačkog rata. Princip solidarne pravde tretira se kao društvena solidarnost. Upute ZAVNOH-a za organizaciju i rad sudova NOO-a iz kolovoza 1943. godine obvezuju sudove da neizostavno štite »interese opljačkanih po raznim neprijateljskim bandama«. Stoga su se sva dobra stečena pljačkom morala vraćati vlasniku uz naknadu štete, isto kao i dobra za koja se znalo ili moralo znati da su stečena pljačkom (npr. prodaja za bagatelne cijene, darivanje i sl.). Princip solidarne pravde zahtijeva da nova vlast spriječi svaku pojavu »ratnog bogaćenja«. Istim uputstvima sudovi su morali eliminirati sve pravne poslove koji su omogućavali da se »ekonomski jači bogate i koriste specijalnim ekonomskim uslovima života stvorenim ratom«. Izričito se propisuje da pogodbe nastale iz takvih okolnosti ne obvezuju ekonomski slabije.⁵⁵

Ta načela sudovi ostvaruju služeći se materijalnom prisilom. U praktičnoj obradi društvenih odnosa načelo pravde aktualizira se naročito u sudskim sporovima i sukobima o vlasništvu stoke, povratu opljačkanih stvari, diobama porodičnih zadruga, dodjeli napuštenog zemljišta, krađi iz skloništa i zemunica, pljački za vrijeme neprijateljskih upada i švercu. U takvim sporovima sudovi su morali dovesti načela o novoj pravdi do pune eksplicitnosti. Oni su to radili držeći se određenih normativnih kvalifikacija. Princip solidarne pravde iskazuje se u ovim pravnim normama. U svim sporovima o povratu stoke, alata, obuće i ostalih materijalnih dobara, koja su kao opljačkana davana ili prodavana drugim osobama od okupatora i njegovih pomagača, za vrijeme ofenziva, sudovi su se morali držati načela »da vlasnik dobije stvar natrag, a štetu da snosi onaj koji je stvar dobio na bilo koji način od okupatora«. ⁵⁶ To načelo relevantno je još u dva smisla. Prvo, nužna je pretpostavka za rješenje tih sukoba zabrana svakoga nekontroliranog pojedinačnog nasilja u novooslobođenim krajevima. Stoga se i načelo o vraćanju opljačkanih stvari moglo ostvariti samo zaštitom nove narodne vlasti, odnosno sudova NOO-a. Ta monopolizacija prisile od organizacije nove narodne vlasti izražena je i ovom direktivom Odjela pravosuđa Okružnog NOO-a za Liku: »Ne davati propusnice za pojedinačno lutanje radi poznavanja svoje opljačkane imovine, jer se više neće smatrati oslobođenje trenutnim ili privremenim oslobođenjem nego stalno oslobođeni teritorij naše Like, gdje će pojedinci moći redovnim putem dolaziti do svojih pokretnih opljačkanih stvari putem naših NOO-a.«⁵⁷ Drugo, problematika pravedne raspodjele dobara ne smije se rješavati nekontroliranim nasilnim sredstvima, pa je trebalo jačati društvenu svijest o ciljevima NOP-a i njegovim legalnim sredstvima za preraspodjelu društvenih dobara u korist potlačenih društvenih slojeva. Tako su spomenutim direktivama Okružnog NOO-a za Liku narodnoslobodilački odbori, osobito mjesni,

⁵⁵ Zbornik ZAVNOH I/1943, br. 108, 304.

⁵⁶ AIHRPH, Narodna vlast (NV) 38/4044.

⁵⁷ AH, ZAVNOH, Pravosuđe 11. 2. 3556—3595.

bili zaduženi da u tijesnoj suradnji sa JNOF-om i mjesnim antifašističkim organizacijama »upoznaju narod o štetnosti pljačke pojedinaca i odgovornosti pojedinačno za svaki postupak koji se kosi s interesima učvršćenja tekovina NOB-e i obnove naše opustošene Like«, jer u tome »nema nikakve humanosti prema sirotinji, jer se putem pljačke i pojedinačnog grabljenja ne može riješiti problem najsiromašnijih, jer su najsiromašnji većinom i nesposobni za pljačku.«⁵⁸

U pravnoj praksi posebnu vrstu sporova činili su sporovi o vlasništvu stoke i drugih predmeta koje je NOV preotela od neprijatelja, pa ih je kao ratni plijen predala ili zamijenila s privatnim osobama. Takvi sporovi rješavani su po načelu koje je zahtijevalo da se onome koji je nešto kupio ili dobio u zamjenu od NOV priznaje pravo vlasništva, a pravom vlasniku se izdavala rekviziciona priznanica da je njegov predmet upotrijebljen u korist NOV.⁵⁹ Prema izvještajima mjesnih sudova na oslobođenom teritoriju Hrvatske sporovi o vlasništvu stoke bili su veoma brojni i nastajali su uglavnom kao posljedica okupatorove pljačke.⁶⁰ Sporovi o vlasništvu stoke koju je NOV dodjeljivao pojedincima iz fonda ratnog plijena rješavani su prema načelu »zaštite ekonomski slabije stranke«. Ne dirajući u pravo vlasništva, stoka se »ostavljala na upotrebu i korištenje kod tužene stranke ako je ona bila ekonomski slabijeg stanja od tužitelja«. Držeći se toga načela, Kotarski narodni sud u Glini daje uputu za rad područnih sudova: »Sudovi trebaju paziti da se radi priznanja prava vlasništva ne uništava ili ne dovodi u bezizlazan položaj ona stranka koja je dobila od naše vojske stoku.«⁶¹ I u izvještaju Okružnog narodnog suda za Liku konstatira se da su sporovi o vlasništvu stoke na ovom prostoru »učestali i komplicirani«. Svi su oni, međutim, rješavani načelno, prema principu »zaštite socijalno i ekonomski slabijih« te po principu »zaštite autoriteta narodne vlasti.«⁶²

Solidarni raspodjelni princip da se društvena dobra raspodijele onima koji imaju manje normativno je uobličena u osnovnu normu novoga prava koja zahtijeva da se štiti »ekonomski interes slabijih«. U izvještaju Odjela pravosuđa koji je lipnja 1944. godine upućen Povjereništvu AVNOJ-a među temeljna obilježja razvoja sudstva u oslobođenim krajevima Hrvatske navodi se i ovo: »Izvršenje se provodi tako da se uvijek čuva ne samo pravo izvršitelja nego i ekonomski interes slabijih. To je izazvano činjenicom da svako izvršenje nije samo stvar zainteresiranih stranaka već da zadire i u javne interese. Strogo provođenje izvršenja dovelo bi možda do ekonomskog uništenja dužnika, a to je protivno interesu našeg Pokreta i narodnog gospodarstva.«⁶³ U smislu toga načela razrađuju se konkretna pitanja iz oblasti privrednopравnih odnosa. Primjerice možemo navesti postupak sudova u vezi s mjeničnom zadužnicom. Povjereništvo pravosuđa Hrvatske na upite područnih sudova o tome formuliralo je ovaj stav: »Mora se, naime, reći da je mjenica u privrednom životu potreban

⁵⁸ Isto.

⁵⁹ AIHRPH, NV—38/4044.

⁶⁰ AH, ZAVNOH, Pravosuđe 11. 1. 17.

⁶¹ AH, ZAVNOH, Pravosuđe 11. 2. 2309.

⁶² AH, ZAVNOH, Pravosuđe 11. 1. 1738.

⁶³ Zbornik ZAVNOH III/1944, br. 19, 60.

instrument i nema razloga da joj se oduzme karakter strogosti u slučajevima gdje primjena te strogosti ne dolazi u sukob sa principima NOB-e, naročito principom zaštite ekonomski slabijih, što sud ocjenjuje od slučaja do slučaja.«⁶⁴ Najzad, načelo o zaštiti ekonomski slabijih društvenih slojeva imalo je jasan politički smisao kao dio partijskog programa o ukidanju društvenih nejednakosti iz klasne raspodjele.

Pridržavajući se toga temeljnog nazora, sudovi na oslobođenom prostoru Hrvatske rješavaju naročito sporove iz nasljednog prava, zadržnog prava i sporove oko napuštenog zemljišta. Izvještaji narodnih sudova na oslobođenom području Like potvrđuju praksu sudova da se zemlja dodjelivala, i mimo oporuke vlasnika, siromašnoj strani ili da su se nekretnine dodjeljivale NOF-u ukoliko su zakonski nasljednici bili dobrog imovnog stanja.⁶⁵ Potrebno je ovdje spomenuti i posebnu vrstu sudskih sporova, tzv. sporove između pojedinaca i Narodnooslobodilačkog fonda. Prema izvještajima sudova iz Like takvi sporovi nastajali su u slučajevima neopravdanog prisvajanja napuštenog zemljišta od pojedinaca, koji su uglavnom bili srodnici bivšeg vlasnika zemljišta. U tim slučajevima, bilo da je vlasnik poginuo u borbi, emigrirao ili nestao, sudovi su po službenoj dužnosti sprečavali neopravdano bogaćenje.⁶⁶ Ukoliko je srodnik bivšeg vlasnika zemljišta bio dobrog imovinskog stanja, sudovi su zemlju dodjeljivali NO fondu. A poznato je da je zemlja NO fonda bila osnovni izvor snabdijevanja NOV, a davana je i na obradu bezemljašima i izbjeglicama. Namjenskom raspodjelom takve zemlje po principu solidarne pravde teret oslobodilačkog rata raspoređivao se ravnomjernije, pa je ta praksa narodnih sudova nailazila na veliku podršku stanovništva oslobođenog područja. Prema navodima izvještaja sudova, nadalje onih sa oslobođenog područja Like, stanovništvo je, sudjelujući u rješavanju spornih pitanja između pojedinaca i NO fonda, gotovo u pravilu zastupalo interese NO fonda.⁶⁷

Na nekim drugim prostorima Hrvatske, kao npr. u Dalmaciji, narodni sudovi dobivaju zahtjeve stranaka da im se prizna tzv. kmetsko pravo. Sudovi su takve tužbe uglavnom uzimali u zapisnik poučavajući stranke da će ti sporovi biti riješeni nakon donošenja zakona o uređenju agrarnih odnosa. Ipak, dio sporova oko »agrara, napoličarskih ugovora i dioba zajednica« sudovi srednje Dalmacije rješavaju privremenom nagodbom stranaka, pridržavajući se pri tom načela da »materijalne probleme« treba rješavati prema »ekonomskim prilikama stranaka i njihovom odnosu prema NOB-i«. ⁶⁸

Načelo o »zaštiti ekonomski i socijalno slabijih« javlja se kao prinudni princip i u razrješenju konfliktnih pravnih odnosa naročito u oblasti

⁶⁴ AH, ZAVNOH, Pravosuđe 11. 2. 1367.

⁶⁵ AH, ZAVNOH, Pravosuđe 11. 1. 17.

⁶⁶ Normativnu osnovu za takav postupak sudovi su imali u odredbi Odjela pravosuđa ZAVNOH-a da u nasljeđivanju napuštenog zemljišta i kuća, ukoliko su nasljednici bili dalji rođaci i dobroga imovnog stanja, sudovi određuju »uživanja nad ostavštinom u korist NOO-a sve do okončanja NOB-e«. AH IHRPH, NV—20/2196.

⁶⁷ AH, ZAVNOH, Pravosuđe 11. 1. 17.

⁶⁸ AH, ZAVNOH, Pravosuđe. Izvještaj Okružnog NOO-a Srednje Dalmacije br. 25/1945.

trgovine. Ovdje mislimo na problem nedopuštene trgovine, nedopuštenog nabijanja cijena i sl. što sudovi tretiraju kao kriminalnu djelatnost sa širim političkim posljedicama za NOP. Povjereništvo pravosuđa Hrvatske s početka 1945. godine u svome izvještaju konstatira da je nedopuštena trgovina uzela podosta maha, naročito u Zagrebačkoj oblasti i Slavoniji.⁶⁹ U vezi s time upućuje se zahtjev sudovima da pojačaju kaznene mjere protiv takvih počinitelja: »Krivci baš na privrednom području mogu nanijeti osjetljive štete te ih stoga treba kažnjavati najstrožim mjerama.«⁷⁰ Kako izvješćuju sudovi iz Slavonije i Zagrebačke oblasti, kaznene mjere protiv počinitelja nedopuštene trgovine i nabijanja cijena izricali su uglavnom upravni odjeli NOO-a. Kako takvim postupkom nije postignut očekivani učinak, Povjereništvo pravosuđa daje izričitu uputu sudovima da mogu izreći i teže kazne od onih koje izriču upravni odjeli NOO-a u svim slučajevima prelaska u neprijateljska uporišta radi šverca. Normativnu podlogu za izricanje sankcije sudovi su imali u ZAVNOH-ovim Uputstvima za trgovanje iz listopada 1944. godine gdje se određuje da je višestruko preprodavanje robe, verižna trgovina ili šverc, prodaja pokvarljive robe i neispravnost mjera i vaga »krivično djelo« (»zločin«) za čije su kažnjavanje nadležni narodni sudovi.⁷¹

Pri tome Odjel pravosuđa upozorava narodne sudove da u konkretnim rješenjima moraju različito tretirati onu grupu prijestupnika koji u neprijateljska uporišta odlaze radi vlastite opskrbe životnim potrepštinama i onu grupu prijestupnika koji preprodaju robu u neprijateljskom uporištu radi vlastitog bogaćenja. U prvom slučaju ne primjenjuje se kaznena mjera već se djeluje »političkim sredstvima«, a u drugom slučaju potreban je strogi krivični progono.⁷²

Naposljetku, spomenute vrijednosne dimenzije pravnog iskustva na oslobođenom prostoru razjašnjavaju i načelno određenje ZAVNOH-a formulirano u *Izjavi o ciljevima i načelima NOB-e* (toč. 5) kojom se »priзнаје nepovredivost privatnog vlasništva, kao i najšire mogućnosti ispoljavanja inicijative u industriji i ostalim privrednim djelatnostima.«⁷³ To je načelo bilo moguće ostvariti jedino ukoliko se ono zasnivalo na ideji solidarne pravde i zaštite onih koji su u diskriminiranom ekonomskom i socijalnom položaju.

5.3. Pravna vrijednost sigurnosti i zakonitosti na oslobođenom području

Uspostavljanje narodne vlasti na oslobođenim prostorima nosilo je težnju za uspostavljanjem sigurnosti i zakonitosti kao primarnih aksioloških sadržaja pravnog poretka. Uspostavljanjem narodnih odbora i osnivanjem narodnih sudova princip sigurnosti i zakonitosti ostvarivao se zabranom svakoga nasilnog i privatnog rješavanja društvenih sukoba te sprečavanjem samovoljnog postupanja samih organa narodne vlasti.

⁶⁹ AIHRPH, NV—38/4044.

⁷⁰ AH, ZAVNOH, Pravosuđe 11. 2. 1367.

⁷¹ Zbornik ZAVNOH III/1944, br. 127, 414—415.

⁷² AH, ZAVNOH, Pravosuđe 11. 1. 854.

⁷³ Zbornik ZAVNOH I/1943, br. 56, 132.

Prvi zahtjev za uspostavu pravne sigurnosti upravljen je na eliminiranje svakog pokušaja da pojedinci neregularno i mimo narodnih sudova ostvaruju svoja prava (samopomoć). Praksa narodnih sudova svjedoči o nizu slučajeva u kojima su opljačkani pojedinci i porodice samovoljno nadoknađivali pretrpljenu štetu. O tome je postupak sudova bio sasvim jasno formuliran u stavu vrhovnog sudišta Hrvatske, Suda ZAVNOH-a, da se mora kažnjavati svaki pojedinac koji samovlasno na okupiranom ili novooslobođenom području Hrvatske prisvaja privatnu ili javnu imovinu. S tog gledišta karakteristična je presuda Suda ZAVNOH-a za krivično djelo krađe na neoslobođenom teritoriju. Sud obrazloženo presude zasniva na elementima vrijednosnog principa sigurnosti: »Istina je, da je sav narod pa i optuženi stradao od okupatora, da je opljačkan itd. Međutim, to nije razlog da si svako može samovoljno naknaditi štetu. Time bi nastala anarhija koju bi neprijatelj iskoristio u svrhu propagande protiv nas, dokazujući da je naš pokret anarhičan i pljačkaški. Naprotiv, mi moramo, naročito ovdje, među narodom, gdje nije poznat program NOP-a nastojati da narod upoznamo s tim programom izbjegavajući i najmanje greške.«⁷⁴ Istim motivima vođen je i Sudski odjel Okružnog NOO-a za Liku kada određuje da je zabranjeno svako pojedinačno traganje za opljačkanom imovinom, te da se pojedinci za povrat opljačkanih stvari moraju isključivo obraćati organima narodne vlasti.⁷⁵

Drugi aspekt principa sigurnosti upravljen je na same organe narodne vlasti da njihov rad bude u skladu s temeljnim normama i načelima novoga prava. Taj se zahtjev ostvaruje sprečavanjem arbitrarnog postupanja (zloupotrebe funkcije, korupcije, mita i sl.) organa vlasti, pa prema tome i sudova. Pravedan i zakonit rad sudova nije bio samo pravni nego također etički i politički zahtjev. Koliko se o tome vodila briga, potvrđuje i presuda Sudskog odjela Okružnog NOO-a Banije u vezi s pokušajem da se na rad suda utječe nezakonitim sredstvima. Izrečena kazna prinudnog rada temelji se na ovom obrazloženju: »NOB jest ne samo borba protiv okupatora, nego protiv svega trulog i nevaljalog u državnoj upravi bivše Jugoslavije [. . .]. Narodna vlast neće trpjeti postupke kao što je ovaj gdje se htjelo na rad suda utjecati nezakonitim sredstvima, već će svaki takav pokušaj najstrože kazniti.«⁷⁶

Novo se pravosuđe potpuno pridržava principa zakonitosti. Tom principu revolucija oduzima formalni smisao i poima ga kao zahtjev za puno ostvarenje vrijednosnih principa i načela NOB-a. Zakonitost, prema riječima tadašnjeg predsjednika Odjela za upravu ZAVNOH-a, L. Gerškovića, nije označavala formalistički ideal pridržavanja slova zakona, već je raditi za Pokret prije svega značilo »ostvarivati principe NOB-e, izražene u zakonima«. Pravilno ostvarivanje zakona značilo je saživljavanje s principima narodnooslobodilačke borbe. Razlikovati duh od slova zakona značilo je »boriti se jednako protiv bezakonja i nereda kao i formalističkog shvaćanja zakona.«⁷⁷

⁷⁴ AH, ZAVNOH, Pravosuđe 11. 3. 27.

⁷⁵ AH, ZAVNOH, Pravosuđe 11. 2. 3556.

⁷⁶ AH, ZAVNOH, Pravosuđe 11. 2. 1856.

⁷⁷ Spomenica Prvog kongresa, 109.

Kad se govori o principu pravne sigurnosti na oslobođenom prostoru, potrebno je nešto kazati i o pitanju poštivanja pravomoćnosti sudskih odluka koje su donijeli bivši sudovi stare Jugoslavije i presuda okupatorskih sudova. Na političkoj razini ta se problematika isprepliće s pitanjima organizacije nove političke vlasti i nove pravne organizacije države. Ne ulazeći u šire razmatranje toga pitanja za naslovljenu temu, izložiti ćemo samo najbitnije činjenice.

Pitanje odluka i akata okupatorskih vlasti rješavalo se prema načelu da ti akti nemaju obvezatnosti za naše građane. Oni su proglašeni ništavnima, a u privatnopravnom pogledu oni su u najmanju ruku mogli biti pobijani kao nevaljali.⁷⁸ S time u vezi Odjel pravosuđa uputio je prijedlog Predsjedništvu ZAVNOH-a da se pojedincima ne priznaje stabilan pravni status koji im je dodijelio okupator, pogotovo ako je takav status povezan s ukidanjem ili gubitkom prava drugih subjekata. Pri tome se ističe da se ne može priznati dobronamjernost onima koji su od okupatorskih vlasti i sudova tražili zaštitu svojih prava. Međutim, uvažavajući vrijednosni princip sigurnosti na općem društvenom planu, Odjel pravosuđa je predlagao da se odstupi od tog načela u kaznenim presudama osuđenika-kriminalaca, te da se oni i zadrže na izdržavanju kazne do odluke nadležnih narodnih sudova. Nadalje, predlagano je da do odluke narodnih sudova ostaju na snazi i odluke kojima se ustanovljavaju obveze na izdržavanje bračnog druga, djece i roditelja.⁷⁹

Što se tiče priznavanja pravomoćnosti sudskih odluka bivših sudova stare Jugoslavije, načelan stav Odjela pravosuđa glasi da se one »u principu imaju poštivati.«⁸⁰ Ipak, sudovima se ostavlja mogućnost ukidanja te pravomoćnosti ukoliko utvrde da se takvim odlukama grubo krše načela NOP-a. O tome je Odjel pravosuđa donio ovu načelnu odluku: »Čuvajući načela pravne sigurnosti i ne rušeći princip pravomoćnosti sudskih odluka, predlagat će se za preinačavanje ili ukidanje samo one odluke u kojima je grubo povrijeđeno načelo našeg pokreta, odnosno narodno shvaćanje što je važno i po društvo korisno.«⁸¹ Propisano je da je preinačenje ili ukidanje sudskih odluka u nadležnosti Suda ZAVNOH-a. U praksi je to ipak obavljao uglavnom Odjel pravosuđa po svom pravu nadzora nad cjelokupnim radom sudova u Hrvatskoj.⁸²

Možemo, dakle, zaključiti da je vrijednosni princip sigurnosti ostvarivao zahtjev da se prizna pravomoćnost sudskim odlukama bivših sudova i naravno odlukama novih narodnih sudova, ukoliko su one u skladu s novim pravnim normama i vrijednostima NOP-a.

5.4. Vrijednosni princip pravne ravnopravnosti obaju spolova

Temeljnim vrijednosnim principima nove pravne ideologije pripadaju i oni o pravnom izjednačenju obaju spolova. Na tom vrijednosnom uteme-

⁷⁸ Zbornik ZAVNOH III/1944, br. 141, 512.

⁷⁹ Isto, 513.

⁸⁰ Zbornik ZAVNOH III/1944, br. 26, 75.

⁸¹ Zbornik ZAVNOH III/1944, br. 55, 182.

⁸² AIHRPH, ZAVNOH, Izvještaj Povjereništva pravosuđa Hrvatske Predsjedništvu ZAVNOHA-a od 10. veljače 1945, br. 73.

ljenju počivaju i norme *Uputstava za vođenje matičnih knjiga* koje je ZAVNOH-ov Odjel pravosuđa izradio u lipnju 1944. godine. S obzirom na tretiranje položaja žene u starom zakonodavstvu, ali i na moralne i običajne norme, možemo kazati da revolucija doista otvara put emancipaciji društvenog položaja žene. Izjednačenje pravnog položaja žene i muškarca deklarira se u čl. 11. spomenutih Uputstava: »Među tekovine NOB-e spada i to, da je narod tokom borbe izvojevao punu ravnopravnost žene i muškarca. Prema tome u našoj državi nema više nikakvih ograničenja za ženu, niti je žena podložna muškarcu kao biće nižeg reda kako u pogledu odnosa prema državi, u javnom pogledu, tako i u pogledu odnosa prema ostalim građanima, u privatno-pravnom pogledu.«⁸³ Utvrđujući takav položaj žene po vjenčanju, Uputstva o vođenju matičnih knjiga utvrđuju i pravo žene da nakon vjenčanja slobodno izabere prezime i tako sačuva svoj identitet.⁸⁴ Pri tome ZAVNOH ocjenjuje da je »žena u borbi dokazala svoje puno osposobljenje za sve, pa i najteže pozive i poslove u društvu.«⁸⁵

Za pravnu deklaraciju o jednakosti obaju spolova trebalo se izboriti i u praksi. Ovdje treba naglasiti da su upravo sudovi bili promicatelji toga vrijednosnog načela, rješavajući konkretne pravne odnose u oblasti bračnih, porodičnih i nasljednopravnih odnosa. Polazeći od aksiološke premise o jednakosti spolova, sudovi su bili primorani osporavati običajnu svijest i neke običajne vrijednosti. Pri tom socijalno-psihološki pritisak na sud, nije bio zanemariv. O tome svjedoči i zahtjev pojedinih sudova upućen Odjelu pravosuđa da to opće načelo detaljnije normativno razradi, posebno u vezi s pitanjem nasljeđivanja zadržane imovine i nekretнина.⁸⁶

Ipak, u praksi sudova autoritativno se štite prava žene u zadrugi u slučajevima pogibije bračnog druga u NOB-u. Ukoliko je stranka novom udajom bila ekonomski osigurana, pojedini područni sudovi (Lika) ograničavali su ili uskraćivali pravo žene na zadržanu imovinu te je dio umrlog muža ustupan NO fondu.⁸⁷

Da je na putu ravnopravnog tretmana žene trebalo taktizirati s ostacima diskriminatorne društvene svijesti, govori i dopis Sudskog odjela Oblasnog NOO-a Dalmacije o pitanju izbora za narodne sudove iz prosinca 1944. godine. Naime, Predsjedništvo ZAVNOH-a iniciralo je akciju da se za sudačku funkciju izabere i razmjern broj žena. Revolucionarni pomak je sasvim očit, imamo li u vidu da žene u staroj Jugoslaviji nisu mogle obavljati sudačku funkciju. Stav ZAVNOH-a izražen u dopisu Oblasnog NOO-a Dalmacije degradiran je utoliko što se kaže: »Ovo da se provede pažljivo, da ne bi bilo na štetu autoriteta suda, naročito s obzirom na činjenicu da po selima stariji ljudi imaju nepovjerenje prema ženama, a baš se ti relativno najviše parniče.« Ipak, u tekstu se nastavlja: »Samo ovaj razlog ne može poslužiti kao opravdanje da se u narodne

⁸³ Zbornik ZAVNOH III/1944, br. 27, 84.

⁸⁴ Zbornik ZAVNOH III/1944, br. 27, 84.

⁸⁵ Isto.

⁸⁶ AH, ZAVNOH, Pravosuđe 11. 1. 17.

⁸⁷ AH, ZAVNOH, Pravosuđe 11. 2. 311.

sudove ne biraju žene nikako.«⁸⁸ Te bi navode valjalo upotpuniti i podatkom da su se žene u Dalmaciji ipak našle i na odgovornim funkcijama kao što su pročelnici sudova (Kotarski narodni sud Sinj) i zastupnici javnih interesa (Općinski NOO Omiš) te kao članovi sudskih vijeća pojedinih općinskih i mjesnih sudova.⁸⁹

Na principu poštivanja ravnopravnosti obaju spolova gradi se i koncepcija o braku kao ravnopravnoj zajednici muškarca i žene. Ovdje je najbitnije istaknuti da ZAVNOH-ov Odjel pravosuđa donosi *Uputstva o brakorazvodnim stvarima* u kojima novo pravo na planu bračnih odnosa uskraćuje Crkvi njezin dotadašnji sveobuhvatni pritisak i utjecaj na ustanovu braka i porodice.

Ne ulazeći ovdje u problematiku koliko su ta Uputstva doista bila normativan akt ZAVNOH-a, jer nisu imala formalno odobrenje Predsjedništva ZAVNOH-a, može se konstatirati da su ona primjenjivana na terenu, naročito u Dalmaciji, na Kordunu i u Slavoniji. Pretpostavljajući brak kao trajnu zajednicu svih životnih interesa muškarca i žene, Uputstva njegovu osnovnu funkciju vide u »međusobnom pomaganju i suradnji bračnih drugova« te u »rađanju i valjanom odgoju djece«. Ishodište braka jest, dakle, slobodna i skladna zajednica životnih interesa muškarca i žene. Ako nedostaju ti osnovni elementi, brak gubi svoj smisao na privatnom i javnom planu: »Prema tome svaki brak se može i razvesti, ako za to postoje osnovani i opravdani razlozi.«⁹⁰ Odričući braku karakter religiozne sakramentalnosti, ZAVNOH deklarira dužnost i pravo nove vlasti da raskidom neodrživih brakova zaštiti »svoje građane bez obzira na to gledište Crkve«.⁹¹ Problematika razvoda brakova na oslobođenom području Hrvatske postala je složenija nakon izdavanja ZAVNOH-ove Okružnice o sprečavanju razvoda brakova iz rujna 1944. godine. U toj Okružnici objelodanjena je direktiva da sudovi do završetka NOB-a ne izriču presude o razvodu brakova, već se ovlašćuju da u krajnjim i neophodnim slučajevima izriču privremenu mjeru rastave od stola i postelja.⁹² Samo Predsjedništvo ZAVNOH-a na svojoj trećoj sjednici, u kolovozu 1944, naredilo je Zakonodavnoj komisiji da izradi prijedlog o zabrani rastave brakova te s time u vezi da se povede kampanja protiv rastave braka u kojoj se moraju »naglasiti ogromne zasluge naših žena u NOP-u i nastojati time dići što više ugled naše žene«.⁹³ Pravno je stanje na oslobođenom području bilo utoliko teže što je sudovima potkraj 1944. i na početku 1945. godine pristizao velik broj zahtjeva za razvod braka. Dakle, sudska je praksa ukazivala na neodrživost takvoga krutog stava, pa je i samo Povjereništvo pravosuđa Hrvatske u uputama pojedinim područnim sudovima preformuliralo direktivu o sprečavanju razvoda tako da je sudovima ipak »dana mogućnost da od prakse kojom se razvod u pravilu ne dozvoljava odstupe, gdje to interesi

⁸⁸ AH, ZAVNOH, *Pravosuđe* 11. 2. 311.

⁸⁹ AH, ZAVNOH, *Pravosuđe* 11. 2. 452.

⁹⁰ Zbornik ZAVNOH III/1944, br. 28, 86.

⁹¹ Isto.

⁹² AH, ZAVNOH, *Pravosuđe* 11. 1. 865.

⁹³ Zbornik ZAVNOH III/1944, br. 78, 260.

bračnih drugova bezuvjetno zahtijevaju».⁹⁴ Stavove novoga prava prema pitanju braka navodimo naročito zato da bismo istaknuli kako se u njih unosi vrijednosni princip pune ravnopravnosti obaju spolova. Pitanje ideološkog pritiska na održavanje brakova kao temelja porodice mora uzeti u obzir činjenicu da je dezintegrirana porodica značila dodatni socijalni pritisak na revoluciju. Stoga se u ZAVNOH-ovoj intervenciji da se razvod brakova na oslobođenom dijelu Hrvatske svede na najmanju mjeru očituje težnja zaštite materijalnog statusa djece, a posebno žena koje su unatoč pravnoj emancipaciji još uvijek bile ekonomski ovisne. Na to se poziva i Odjel za sudstvo i upravu ZAVNOH-a u *Uputama o postupku za razvod braka* što ih je na početku travnja 1944. godine uputio oblasnim i okružnim NOO-ima, odnosno njihovim sudskim odjelima. Tu se ističe da će narodni sudovi pri neosnovanom zahtjevu razvoda braka »naročitu pažnju posvetiti djeci i nevinoj stranci. Njima će sudovi moći predati dobar dio imovine onog bračnog druga, koji lakomisleno vjeruje da će posredstvom narodnih sudova moći razvrgnuti bračnu vezu radi svojih prohtjeva, a protivno narodnim interesima».⁹⁵

Ne ulazeći u razmatranje uzroka zbog kojih je ustanova braka na oslobođenom području zahvaćena transformacijom, moramo reći da je dio njih pripadao i razvoju nove društvene svijesti oslobođene religioznih i pravnih stega staroga prava. No, novi pravni poredak, zahvaćajući te pravne odnose, utvrđuje i njihov novi vrijednosni sadržaj. On je izražen kao zahtjev o ravnopravnom i slobodnom razvitku bračnih odnosa, poštivanju ljudske ličnosti i jednakim pravima i obvezama obaju spolova. U ostvarivanju tih vrijednosnih principa novoga prava sudska se praksa poziva na moralna i etička načela NOB-a. Ne možemo ovdje zaobići činjenicu da su zahtjevi za razvod braka, ukoliko je podnosilac bio pripadnik NOV, bili podvrgnuti oštrim etičkim preispitivanjima. U vezi s time karakteristična je presuda Okružnog suda Banije br. 611/44 u kojoj se odbija zahtjev za razvod braka s ovim obrazloženjem:

»S gledišta morala treba osuditi tuženoga koji je kao narodni vojnik otjerao svoju ženu i drugu doveo«, pa se nastavlja: »Borba NOV, dakle svakog njenog vojnika, ujedno je borba za prosvjetom, istinskim moralom, blagostanjem širokih narodnih slojeva.«⁹⁶

5.5. Načelo izjednačavanja pravnog položaja djece roditelja izvan braka s djecom roditelja u braku

U deklarativnim aktima ZAVNOH-ova Odjela pravosuđa kao jedan od stupova strukture novoga pravnog poretka deklarira se i princip »izjednačavanja pravnog statusa bračne i vanbračne djece«. Aksiološki rang to načelo doseže u općem humanom i etičkom zahtjevu da se potomstvu omogućiti jednaka zaštita obaju roditelja. To načelo svoj zbiljski sadržaj ostvaruje normama novog prava kojima se ukida diskriminacija u tretmanu srodstva, materijalnog uzdržavanja, edukacije, nasljeđivanja i ostalih prava prvenstveno prema ocu. Načelo jednakog tretiranja djece, bez

⁹⁴ AH, ZAVNOH, Pravosuđe 11. 1. 1734.

⁹⁵ Zbornik ZAVNOH II/1944, br. 112, 379.

⁹⁶ AH, ZAVNOH, Pravosuđe 11. 2. 1809.

obzira na njihovo bračno ili vanbračno porijeklo, konkretizirano je ZAVNOH-ovim *Uputstvima za vođenje matičnih knjiga* iz lipnja 1944. godine. U njima se problematika pravnog položaja djece roditelja izvan braka temelji na četiri osnovna normativna određenja. Prvo određenje jest da je prilikom rođenja djeteta čije je očinstvo sporno voditelj matičnih knjiga dužan ustanoviti tko je otac djeteta prema navodima majke, njezinih roditelja ako je maloljetna ili tutora i najzad označenog oca. Matičar, dakle, nije odlučivao o spornom pitanju očinstva već je ustanovljavao navode majke i drugih. Drugo, takav upis mogao se brisati ukoliko je okružni sud u povodu očeve tužbe odlučio protivno. Treće, ukoliko onaj koji je bio označen kao otac nije u određenom roku (od 30 dana) podnio tužbu radi ustanovljenja očinstva, upis u matične knjige bio je konačan. I najzad, upisom vanbračnog očinstva dijete je prema »ocu i njegovoj porodici dobivalo sva prava djeteta rođenog u braku«. ⁹⁷ Ono što je ovdje naročito važno istaknuti ne odnosi se na samu zakonsku mogućnost novog prava za utvrđivanje očinstva, već na zainteresiranost nove narodne vlasti da je utvrdi njezin organ (matičar), a ne samo neposredno zainteresirane stranke u građanskoj parnici pred sudom. U dužnosti matičara da sasluša majku i izvrši doduše privremeni upis očinstva presumiran je interes nove narodne vlasti da učini značajan korak u poboljšanju položaja djece roditelja izvan braka, i u materijalnom i u edukativnom pogledu.

Ne može se zaobići ni pitanje pravnog tretmana djece iz vanbračnih zajednica, posebno konkubinata. Naime, privilegirani status konkubinata ogleda se u odredbi Uputstava da se on može kao valjan brak upisati u matične knjige vjenčanih na osnovi potrebnih podataka, bez samoga čina vjenčanja. Djeca iz konkubinata tretiraju se pravno kao »djeca iz valjanog braka«. ⁹⁸ Ostale vanbračne zajednice Uputstva pravno tretiraju samo s obzirom na zaštitu interesa djece. Ovdje se normira da će »voditelj matičnih knjiga djecu rođenu iz takvih odnosa upisati kao da su rođena u valjanom braku«. ⁹⁹

Prema izvještajima Odjela pravosuđa vrijednosni princip pravne zaštite djece roditelja izvan braka nije se u pravosuđu primjenjivao kako se očekivalo. Naime, taj Odjel je, primajući izvještaje područnih sudova u Hrvatskoj i njihove pojedinačne presude, konstatirao da unatoč deklarativnom prihvaćanju neki »sudovi ne postupaju po tom načelu, već vanbračnu djecu stavljaju u gori položaj«. ¹⁰⁰ U vezi s time upućuju se i pismene opaske pojedinim sudovima kao, npr., sudskom odjelu Oblasnog NNO-a Slavonije da se na njihovom području dosljedno ne provode odredbe Uputstava o upisu »vanbračne« djece u matične knjige. ¹⁰¹ Međutim, neki područni sudovi veoma autoritativno provode to načelo, čak i poništavanjem presuda nižih sudova. Ovdje navodimo praksu Okružnog

⁹⁷ Zbornik ZAVNOH III/1944, br. 27, 79.

⁹⁸ Uputstva za konkubinac upotrebljavaju naziv »dosadašnje bračne veze sklopljene bez učešća ranijih vlasti, a prema narodnim običajima pojedinog kraja«. Zbornik ZAVNOH III/1944, br. 27, 83.

⁹⁹ Isto, 84.

¹⁰⁰ Zbornik ZAVNOH III/1944, br. 56, 186.

¹⁰¹ AH, ZAVNOH, Pravosuđe 11. 2. 1085.

narodnog suda za Liku kao primjer kreativne interpretacije osnovne ZAVNOH-ove norme. Taj je sud, naime, ukidajući presudu jednog Kotarskog NOO-a u kojoj se obveza vanbračnog oca svodila na »davanje pomoći do djetetove sedme godine«, donio novu presudu koja pokazuje visok stupanj izjednačavanja. Među ostalim, utvrđuje se da obveza bračnih i vanbračnih roditelja prema djetetu počinje trenutkom djetetova začeca. Shodno tome vanbračni je otac obvezan pružati materijalnu pomoć vanbračnoj majci i prije rođenja djeteta ukoliko ona sebe nije mogla sama uzdržavati. Nadalje, utvrđuje se da vanbračno dijete ima u združju vanbračnog oca sva ona prava koja bi imalo i njegovo bračno dijete. U odluci se naglašava da će prava djeteta prema srođnicima vanbračnog oca u slučaju protivljenja biti ostvarena prinudnom mjerom organa narodne vlasti.¹⁰² Koliko je ta presuda Okružnog narodnog suda za Liku bila značajna sa stajališta konkretnog pravnog vrednovanja i interesa nove pravno-političke ideologije potvrđuje i direktiva ZAVNOH-a da se ona umnoži i pošalje svim područnim kotarskim sudovima kao izvor budućega pravnog vrednovanja u sličnim slučajevima.

U ovom radu izložili smo pravne vrijednosti vezane za norme ZAVNOH-a kao vrhovnog federalnog zakonodavca u Hrvatskoj 1943—1945. godine. Tim normama su se prenosili vrijednosni stavovi nove pravne ideologije. Isto tako njima su u pogledu vrednovanja bili vezani svi drugi tvorci konkretnih normi, posebno suci narodnih sudova. Analizom vrijednosne dimenzije novog prava htjeli smo naglasiti funkciju pravnog vrednovanja. A ona se ogleda u preobražavanju društvenih i političkih situacija ljudi na oslobođenom prostoru. Pri tome se integracija pravnih vrijednosti s pojedinačnim pravnim odnosima ostvaruje na osnovama NOB-a i NOP-a.

¹⁰² AH, ZAVNOH, Pravosuđe 11. 2. 3475.